

26. Булгаков Сергей, протоиерей. Православие: Очерки учения Православной Церкви / Протоиерей Сергей Булгаков. – К. : Лыбидь, 1991. – 237 с.

УДК 94:616-051(477)“1864/1914”

Разумна Н. М.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗЕМСТВАМИ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ МЕДИЧНИМ ПРАЦІВНИКАМ (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.)

У статті розглядається питання організації соціальної допомоги медичним працівникам у період функціонування земств. Автор аналізує умови праці земських медпрацівників та особливості запровадження системи заохочення, страхування життя, земських пенсійних кас, умов отримання матеріальної допомоги. Автор доходить висновку, що з 80-х років ХІХ століття земства активно намагалися вирішити проблему соціального захисту медиків. Суттєву фінансову підтримку в цьому питанні надавали сільські громади.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. місцеві органи самоврядування виробили механізм соціального захисту земських медичних працівників, що значною мірою сприяло поліпшенню їхнього якісного складу і припиненню плінності кадрів. Окремі заходи земств у цьому напрямку варті врахування і сьогодні при виробленні підходів щодо створення соціальних програм для медпрацівників і підвищення їхнього добробуту. Крім того, досвід земств може бути цікавий при вирішенні проблем, пов'язаних із залученням альтернативних джерел фінансування.

Незважаючи на те, що різним аспектам становлення і розвитку земської медицини присвячено багато праць, проблемі соціального захисту медичних працівників належної уваги не приділялося. Дослідників переважно турбували більш загальні питання, як створення земських установ, розвиток мережі медичних дільниць, кількісний і якісний склад медичних працівників [1–7]. Важливим джерелом для вивчення політики земств з питання соціального захисту, безперечно, є журнали і постанови земських губернських та повітових зборів, звіти лікарів і фельдшерів, земська періодика.

Метою дослідження є визначення шляхів організації соціальної підтримки земських медичних працівників як з боку земських установ, так і сільських громад.

Діяльність земських лікарів у матеріальному відношенні тривалий час була мало забезпечена, саме тому на таку роботу погоджувалися переважно молоді лікарі. Їхні заробітки були невеликі – близько 800–1200 карбованців на рік. Єдиною пільгою, наданою земствами

лікарям, були тривалі оплачувані відпустки (на 3 – 4 місяці раз на п'ять років) для поїздки в університетські міста з метою підвищення кваліфікації. Тобто протягом перших 15 років про соціальне забезпечення фельдшерів і лікарів земства піклувалися явно недостатньо, внаслідок чого лікарі часто змінювалися, запрошувалися з газетних оголошень і не користувалися в очах представників земства достатнім авторитетом. Поступово, спільними зусиллями земські діячі і лікарі виробили форми відносин, найбільш зручні і прийнятні для обох сторін. Право прийому на роботу чи звільнення лікаря належало губернській лікарській раді, на якій розглядалися всі скарги та клопотання. З метою перевірки рівня роботи медиків були впроваджені обов'язкові щорічні звіти.

На початковому етапі становлення земських медичних установ лікарям доводилося обслуговувати досить значні лікарські дільниці. За час свого існування земствам вдалося значно скоротити площу. Так, середня площа однієї дільниці в 1913 р. складала 424 кв. версти. На цій території зазвичай працював один лікар, що обслуговував пересічно близько 17,5 тисяч осіб. Зважаючи на це, земський лікар мав бути універсалом, оскільки він не міг розраховувати на сторонню допомогу; навіть незначна кількість повітових лікарень мала не більше 2 – 3 лікарів.

Значну підтримку в цьому питанні надавали сільські громади. Досить часто саме вони ставали на захист прав медичних працівників [8]. Зазвичай, зобов'язувалися брати участь в оплаті праці медичного працівника, забезпечували лікарську дільницю амбулаторною приймальною для хворих, надавали житло фахівцю [9]. Відповідні рішення приймалися на сільських сходах і фіксувалися в їхніх «ви роках» [10]. Подекуди лікарі утримувалися виключно за рахунок сільських громад, такі витрати були під силу тільки великим громадам [11]. Інколи села поєднували свої зусилля і кошти та відкривали спільні медичні пункти. Так, Олександрівським сільським сходом Маріупольського повіту Катеринославської губернії в повітову управу було подане клопотання про відкриття в сусідньому с. Анадолі земсько-громадського фельдшерського пункту, при цьому обіцялося забезпечити його всім необхідним спільними зусиллями [12].

Проте, відомі випадки й відмови від утримання лікарських чи фельдшерських дільниць. Так, Ново-Каракубський сільський схід ухвалив: «Утримання у селі земсько-громадської дільниці є непосильною розкішшю, тому що багато витрачено на обладнання лікарської дільниці, будівлю приймальні і квартири для медичного персоналу, на ремонт школи і через поганий врожай протягом 1912 – 1913 р., тому громада клопоче про перетворення земсько-громадської дільниці в земську лікарську з перенесенням витрат на рахунок Маріупольського повітового земства» [13].

Система заохочення медичного персоналу передбачала підвищення річного жалування за вислугу років тим, хто прослужив в земстві не менше 5 років, а також надання грошової допомоги на виховання і навчання дітей [14]. Поліпшенню матеріального становища медичного персоналу сприяло і запровадження страхування. З 1901 року було впроваджено страхування життя лікарів у розмірі 10 карбованців 75 копійок у випадку смерті чи інвалідності, а також компенсація родині померлого лікаря [15]. Тільки за 1907 рік в одному лише Бахмутському повіті Катеринославської губернії було виділено на страхування медичного персоналу 4000 карбованців [16]. Іноді земства надавали певну матеріальну допомогу хворому працівнику на лікування зі збереженням заробітної платні на час хвороби, це стосувалося і допоміжного медичного персоналу [17].

Щодо пенсійного забезпечення слід зазначити, що «Положення про земські установи» 1864 р. не надавало земським працівникам прав державних службовців, а отже, і права на отримання пенсії. Тому вже наприкінці 60-х – початку 70-х рр. деякими земствами було порушене питання про відкриття земських емеритальних кас. Проте тривалий час процес їхнього створення відкладався через необхідність проведення складних перерахунків і прийняття нових статутів. Такий статут був ухвалений 5 квітня 1883 р. тимчасово, на п'ять років. У ньому вказувалося, що земські емеритальні каси можуть бути відкриті лише з ініціативи земських зборів у межах губернії при абсолютній згоді всіх повітових земств. На підставі цього право на отримання пенсії одержували всі земські службовці. Кошти для фондів цих кас надходили з декількох джерел. Насамперед, це щорічні відрахування губернського земства, податки на заробітну платню земських службовців, матеріальну допомогу і премії, а також добровільні внески прийнятих на роботу і тих, що отримали підвищення по службі, залишки від сум, виділених на заробітну плату і канцелярські витрати. Земство, що відкривало касу, було зобов'язане щорічно відраховувати на її рахунок не більше 3% від загальної суми річних витрат по губернії. Суми, що надходили в касу на законній підставі, поверненню не підлягали. Контролювали пенсійний грошовий обіг губернські земські збори. Статути ухвалювалися міністром внутрішніх справ, а окремі правила – губернськими зборами [18]. Так, наприклад у газеті «Земство» за 30 липня 1881 р. згадувалося, що на з'їзді лікарів Херсонської губернії обговорювалося питання про організацію пенсійної каси для земських лікарів [19]. Проте така каса в губернії була відкрита тільки з 1 травня 1894 р., водночас з Чернігівською і Таврійською, тоді ж були вироблені і затверджені їхні статути.

У земствах Катеринославської, Полтавської і Харківської губерній такі каси з'явилися раніше. Ці земства здійснювали відрахування

із зарплатні службовців від 2% до 6% і від 6% до 10% – із премій і допомоги, із власних кошторисів, передбачених на утримання персоналу, виділяли від 3% до 10%. Різнилися і розміри пенсій у земствах. У деяких земствах повна пенсія прирівнювалася до окладу, в інших – коливалася в межах 46 – 66 % від нього. Різними були і терміни вислуги – від 24 до 30 років. Одні земства надавали пенсію за певну кількість відпрацьованих років, незалежно від того, йде працівник на пенсію, чи залишається в земстві; інші ставили умову: щоб одержати пенсію, службовець мав відмовитися від роботи [20]. Проте існувало одне загальне правило для всіх земств: після смерті працівника його пенсія сплачувалася вдові чи дітям до надходження на службу, повноліття чи навіть на увесь час навчання [21].

Були випадки, коли пенсія видавалася батькам службовця, якщо ті доводили, що він їх утримував. Непрацюючі вдівці пенсіонерок також одержували пенсію. Завчасно пенсія видавалася у разі отримання травми, або важкої хвороби. Так, у діловодстві губернських земських зборів неодноразово зустрічаються клопотання щодо сплати медичним працівникам страхівки за втрату працездатності на земській службі, або в інших випадках [22]. Наприклад, на засіданні Зміївських повітових зборів Харківської губернії 1902 року було схвалено клопотання колишнього фельдшера Бондаренка і Максима Шамоти про призначення їм пенсій [23].

Окрім того, земства надавали посильну матеріальну допомогу захворілим працівникам, зокрема у звіті Маріупольської повітової земської управи за 1910 р. серед інших статей витрат була визначена сума на лікування фельдшера – 250 карбованців [25]. У журналі Маріупольських повітових земських зборів 46-ої чергової сесії 1914 року ця сума складала 525 карбованців [26].

Так, у вересні 1903 року Маріупольська повітова управа подала до земських зборів клопотання про виділення матеріальної допомоги на лікування фельдшера Павленку, що хворів на сухоту легенів, і якому необхідно було пройти курс лікування в Криму. Зваживши на ці обставини, збори надали йому матеріальну допомогу в сумі 75 карбованців [27]. На засіданні Маріупольських повітових земських зборів 36-ої сесії від 26 вересня 1904 р. було заслухане звернення лікаря Г. Л. Трандофілова про виділення матеріальної допомоги у зв'язку з тим, що він був звільнений з діючої армії і на черговому медогляді визнаний непридатним до служби [28].

Фінансове заохочення медичних працівників здебільшого обумовлювалося певними обставинами [29]. Так, у Полтавському земстві з нагоди 25-літньої служби лікарю Кульчицькому було збільшене жалування на 300 карбованців у рік за рахунок коштів добродійного фонду. Лікарю Васильєву була надана допомога у сумі 500 карбованців за 7 років служби в земстві та у зв'язку із важкою хворобою [30].

Полтавська губернська управа в 1890 р. звернулася до земських зборів з пропозицією про збереження та сплату заробітної платні лікарю на час хвороби, що було схвалено земством [31]. Полтавське земство надавало стипендії для навчання в професійних школах дітям медиків [32].

Отже, починаючи з 80-х років XIX століття земства намагалися вирішити проблему соціального захисту лікарів і фельдшерів. Значну фінансову підтримку в цьому питанні надавали сільські громади. Відтак, за активного втручання земств була запроваджена система соціального страхування, з'явилися емеритальні каси, з коштів яких виплачувалися пенсії, надавалися допомоги на лікування, стипендії дітям, сплачувалося помешкання медичних працівників, діяла система підвищення жалування в залежності від вислуги років. Ці заходи сприяли вирішенню кадрової проблеми в земських установах охорони здоров'я, а також якісно поліпшили склад медичних працівників. Земський досвід може бути корисний сьогодні, за сучасних умов, коли стара система охорони здоров'я не в змозі забезпечити належний рівень життя своїм працівникам і вочевидь потребує докорінного реформування.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается вопрос организации земствами социальной помощи медицинским работникам в период существования земств. Автор рассматривает условия работы земских медрботников, необходимость и особенности введения системы поощрения, страхования жизни, земских пенсионных касс, условия получения материальной помощи. Автор пришел к выводу, что с 80-х годов XIX века земства активно пытались решить проблему социальной защиты медиков. Значительную финансовую поддержку в этом вопросе предоставляли сельские общества.

Ключевые слова: земство, социальная помощь, медрботник, страхование жизни, сельское общество.

SUMMARY

This article discusses the organization zemstvos social care health workers during the period of Zemstvos. The author examines the working conditions of health workers Zemsky, the need to introduce a reward system, life insurance, a district pension funds, the conditions of financial assistance. The author concluded that the 80-ies of the XIX century peasant community is actively trying to solve the problem of social protection of medical personnel.

Substantial financial support in this issue provide rural communities.

Key words: Zemstvo, social assistance, medic, life-insurance, village society.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях вошедших в состав УССР. – К. : Киевский медицинский институт, 1940. – 155 с.
2. Заблудовский П. Е. История отечественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М. : Медицина, 1960. – С. 352.
3. Левит М. М. Становление общественной медицины в России / М. М. Левит. – М. : Медицина, 1974. – С. 164, 170–171.
4. Мирский М. Б. Медицина России XVI—XIX вв. / М. Б. Мирский. – М. : Российская политехническая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С. 321.
5. Крыжная Ж. П. Медицина в Бахмутском уезде в конце XIX – начале XX вв. // Летопись Донбасса. – Донецк : 1997. – С. 33–37.
6. Еремян В. В., Федоров М. В. Местное самоуправление в России (XII – начале XX вв.) / В. В. Еремян, М. В. Федоров. – М. : Новый Юрист, 1998. – С. 147–148.
7. Лохматова А. І. Катеринославське земство / А. І. Лохматова. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – 200 с.
8. Журналы Мариупольского уездного земского собрания чрезвычайных 30 июля и 10 сентября сессий 1917 г. – Мариуполь, 1917. – С. 69–72.
9. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 59. Приговоры сельских сходов о земских врачах и фельдшерах. – Арк. 4–5; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 76. Переписка с Екатеринославским губернским земством. – Арк. 139.
10. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 2. – Арк. 30; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 100. – Арк. 5, 78, 10, 11.
11. Отчет Мариупольской уездной земской управы 1912 г. – Мариуполь, 1913. – С. 229.
12. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 59. – Арк. 8.
13. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 100. – Арк. 4.
14. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 2. Приговоры сельских сходов. – Арк. 258; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за 1883 – 1894 гг. – Вып. 2. – Полтава, 1901. – С. 544; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 507; Журналы и доклады Славяно-сербского уездного земского собрания 46-й сессии 1911 г. и экстренных заседаний с приложениями. – Луганск, 1912. – 349–350, 355–356.
15. Розет Г. И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871–1964). – Донецк : Обл. дом. сан. просвещения, 1966. – Т. 1. – С. 31.
16. Фиалковский В. П. Краткий обзор состояния земской медицинской помощи населению Бахмутского уезда в 1907 г. – Бахмут, 1909. – С. 62–63.

17. Журналы Мариупольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1914 г. – Мариуполь, 1914. – С. 604–620; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 362; Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1910 г. – Мариуполь, – С. 25; Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания 36-й сессии 26 сентября 1904 г. – Мариуполь, 1904. – С. 206; Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания 37-й сессии 10 октября 1905 г. – Мариуполь, 1905. – 512 с.
18. Энциклопедический словарь / Изд-ли: Ф. А. Брокгауз, И. Е. Ефрон. – СПб., 1894. – Т.12а. – С. 542.
19. Земство. – 30 июля 1881. – С. 11.
20. Энциклопедический словарь / Изд-ли: Ф. А. Брокгауз, И. Е. Ефрон. – СПб., 1894. – Т.12а. – С. 543; ДАХО. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2–5.
21. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за период (с 1895 по 1903 гг.) – Вып. IV. – Полтава, 1905. – С. 762; Журналы Мариупольского уездного земского собрания 43-й сессии 1911 г. – Мариуполь, 1911. – С. 198.
22. Журнал Екатеринославского губернского земского собрания за 1915 г. Екатеринослав, 1915. – С. 6. Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания XXXVI сессии 26 сентября 1904 г. – Мариуполь, 1904. – С. 206; Отчет Полтавской губернской земской управы за 1895 год. – Полтава, 1896. – Вып. 1. – 159 с.; Вып. 2. – С. 10.
23. ДАХО. – Ф. 309, оп. 1, спр. 2. Журнал заседания Змеевского очередного собрания. – Арк. 2–5.
24. Фиалковский В. П. Краткий обзор состояния земской медицинской помощи населению Бахмутского уезда в 1907 г. – Бахмут, 1909. – С. 62–63.
25. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1910 г. – Мариуполь, 1911. – 178 с.
26. Журналы Мариупольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1914 г. – Мариуполь, 1914. – С. 604–620.
27. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 362.
28. Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания XXXVI сессии 26 сентября 1904 г. – Мариуполь, 1904. – С. 206.
29. Там само. – С. 167–168; Журналы Мариупольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1914 г. – Мариуполь, 1914. – С. 556; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 507;

30. Земский ежегодник за 1878 год. – СПб., – С. 259; Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за период (с 1895 по 1903 гг.) – Вып. IV. – Полтава, 1905. – С. 603.
31. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за 1883–1894 гг. – Вып. 2. – Полтава, 1901. – СПб. – С. 544–546.
32. Там само. – С. 539.
33. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за период (с 1895 по 1903 гг.) – Вып. IV. – Полтава, 1905. – С. 762.

ББК 65.03(4 Укр)

Шандра І. О.

УСТАНОВИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ Й ТОРГІВЛІ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

У статті розглядається процес створення розгалуженої мережі науково-практичних товариств сприяння розвитку промисловості та торгівлі в XIX – на початку XX ст., виділяються основні напрями їх роботи для Російської імперії в цілому та українських земель зокрема.

Економічне процвітання країни можливе тільки в результаті гармонійного поєднання трьох складових: наукових знань, наполегливої праці та підприємницької ініціативи. Зростання фінансового капіталу буде швидшим, а показники вищими за умови якісного вкладення наукового капіталу. Як влучно відзначив відомий французьких філософ Ф.-Р. де Ламенне – «наука стає більш плідною в міру того, як вона стає доступнішою якомога більшої кількості розумів». У поєднанні знань, активності та грошей криється джерело добробуту всіх громадян країни. Науково-технічні товариства XIX – початку XX ст. і були саме тим науковим капіталом, брак якого гальмував розвиток капіталістичного господарства в Російській імперії. Вони стали тим посередником, який зв'язав до купи всі складові економіки – теорію та практику, науковців та підприємців, розум та гроші. У цьому і полягає вся унікальність та значущість установ сприяння розвитку промисловості та торгівлі.

Дослідження значення й ролі наукових товариств у розбудові капіталістичної економіки Російської імперії є одним із актуальних наукових напрямів російських дослідників (М. М. Баришніков [1], А. С. Туманова [2], І. М. Шапкін [3]), які висвітлюють історію цих установ та їх внесок у справу розвитку країни пореформеної доби. У